

Пам'ятки археології на багаточаровій стоянці Куличівка в місті Кременець Тернопільської області.

На території сучасного міста Кременця перші сліди людських поселень первіснообщинного ладу відносять до періоду пізнього палеоліту, який датується 30-10 тис. років тому¹. Стародавній кам'яний вік охоплює кілька сот тисяч літ. Сама назва палеоліт походить від грецьких слів „палеос” – стародавній та „літос” – камінь.

В період пізнього палеоліту людина освоїла техніку виготовлення різноманітних знарядь з каменю із застосуванням розпилювання, шліфування та обробки рогу і кістки. В цей час удосконалюється домобудування, розвинулись різні форми мистецтва, виникли перші форми релігійних вірувань, поширюються позитивні знання про навколишній світ та людину. На території Волині проходить процес подальшого розселення груп палеолітичного населення в напрямку з півдня на північ, північний схід та північний захід. Зокрема, це приводить до появи в окремих регіонах певних локальних груп населення, що відбилось у матеріальній культурі населення².

Палеолітичні пам'ятки стародавніх мисливців та збирачів Кременеччини свідчать про два хронологічні етапи їх розвитку: початкову, ранню фазу пізнього палеоліту з оріньякськими і слютрейськими елементами і пізню – мадленського періоду (за назвами відповідних місцевостей на території Франції).

Територія Кременця у палеолітичний період являла собою різко виражений розчленований рельєф. Тут постійно проживали групи людей-мисливців, про що розповідають нам стоянки та поселення виявлені на горі Куличівка в місті Кременці. Говорячи про Куличку необхідно сказати, що вона є складовою Кременецького хребта, або Кременецьких гір. Більшість території самого міста лежить в глибокій і широкій ерозійній долині теренового подільського порогу, який під загальною назвою, який завдячує

своєю появою тектонічним явищем. Хребет прикритий кам'яною потрісканою плитою забезпечив від дальших ерозій заховані партії так званих „гір” з урвистими збіччями до долин, в одній з яких постало місто Крем'янець.

Кременецькі гори належать до рідкісного типу денудаційних, або ерозійних гір, що утворились внаслідок розмиву древнього Подільського плато водами. Їх найвищою точкою є гора Камула, (висотою 471 метр над рівнем моря), називається Гологори. Чимало останцевих гір з плоскими вершинами, які в геології називають горами-свідками, під час цього процесу від членувалося від краю материнське плато і стоять поодинокі чи невеликими групами обабіч головної гряди. Кременецькі гори складені морськими осадовими породами крейдяного періоду мезозойської ери та третинного періоду кайнозойської ери. В нижній частині їх крейда з кременем, вище глина й пісок, а у верхніх нашаруваннях вапняк. Четвертинні відклади – це жовті суглинки. У міоценовий період внаслідок процесів Карпатського горотворення Сарматське море відступило на південний схід. Територія сучасного Поділля піднялась, стала сушею – почалась інтенсивна ерозія північного краю плато. Так утворились Кременецькі гори³.

На території Кременеччини наразі відомі пам'ятки лише пізнього палеоліту. Одна із них, Куличівка була виявлена під час розвідок археологом О. Цинкаловським ще у 30-х роках, а згодом в 50-60-х роках обстежені М. Островським, В.Савичем та іншими дослідниками. Тваринний світ характеризувався різноманітністю, серед представників флори тут проживали мамонти, шершисті носороги, північні олені, коні, вовки, лиси, гризуни та інші тварини.

У вищезгаданий період удосконалюються виготовлення знарядь праці з кременю, з'являються різці, скребки, вістря, проколки. Згадані знаряддя використовувалися первісною людиною в її повсякденному житті. Саме в епоху пізнього палеоліту відбулися певні зміни у суспільному житті людей. На зміну первісному стаду приходить матріархат, що не могло не

відобразитись на заняттях первісної людини.

В 30-х роках ХХ ст. у науковців викликала інтерес багаточисельна пам'ятка пізнього палеоліту, яка знаходилась на північному схилі гори Куличівка, поблизу залізничної станції у західній частині Кременця. Відкрита вона була археологом Олександром Цинкаловським у 1937 році⁴.

У самому місті Кременці, а також на його околицях, особливо в урвищах ерозійних долин, виступають скельні навіси і печери.

Під час розкопок, які тривали на протязі 30-х років ХХ ст. на схилі гори Куличівка, в північно-східній частині міста було знайдено більше як півмільйона кам'яних, крем'яних, кістяних та інших предметів, які дають уявлення про поселення не лише пізнього палеоліту, а й наступних періодів - бронзи, раннього заліза. Знахідки, які належали до культур кам'яної доби датувались періодами ориньяк та мадлен. Кам'яні та крем'яні знаряддя праці, а також їх напівфабрикати за словами археолога О. Цинкаловського (праця „Матеріали для працезов Волині і Волинського Полісся”) були розповсюджені там у великій кількості, що можна було їх „везити возами”. Інколи навіть траплялись цілі, так звані первісні „фабрики” по виготовленню знарядь із кременю⁵.

Впродовж 1969-1989 рр. проходило стаціонарне дослідження Куличівки, завдяки експедиціям, які проводив Інститут суспільних наук Академії наук України у Львові, під керівництвом кандидата історичних наук В.П. Савича. На протязі наступних 23 років його наступником у проведенні розкопок став відомий краєзнавець та дослідник старожитностей Кременеччини Г.І. Чернихівський.

За час дослідження Куличівки було розкопано понад 5,5 тис. кв. метрів площі, констатовано п'ять горизонтів залишків матеріальної культури. У верхніх шарах сірого ґрунту було виявлено залишки поселень доби бронзи та раннього заліза, які датуються II тисячоліттям до н.е. та IX – VII ст. до н.е. В світло-жовтій глині та коричневих суглинках - три горизонти поселень пізнього палеоліту, які за своїм датуванням відносяться до 31 – 25 тис. років

до н.е.

Від сучасної поверхні культурні залишки пізньопалеолітичної доби залягають на глибині від 1,2 до 2,5 – 3,5 м. На одному із горизонтів знайдено залишки кількох наземних жител, п'ять вогнищ, скупчення обробки кременю і в загальній кількості понад 70 тисяч одиниць матеріалів⁶.

Значна кількість матеріалів знаходилась біля вогнищ. Вони мали овальну форму розміром 1,5 м в діаметрі. Серед крем'яних знахідок – відщепи, осколки, пластини, фрагменти пластин, нуклеуси, кам'яні плитки, а також готові знаряддя праці: скребки, різці, проколки⁷. Під час дослідження траплялись і унікальні знахідки, до них археологи-дослідники віднесли крем'яне знаряддя – гігантоліт, яке має міндальну форму, розміром 45 x 20 x 16 см і вагою 14 кг 70 гр.⁸. Робоча частина цього знаряддя має форму дуги. Ймовірно, що за допомогою такого знаряддя під час полювання на мамонта, тварині розбивали череп. Другою рідкісною знахідкою можна вважати - наконечник, який за формою нагадує листок лавра. Довжиною він 93 мм. Нижня частина його має заокруглену форму, натомість верхня – гострокутна, а поверхня із обох боків покрита ретушшю⁹.

Цінними є також знайдені під час розкопок вироби із кістки. Найбільше зацікавлюють, ті, які вкриті орнаментом. До них можна зарахувати ріг північного оленя довжиною 22 см. Зверху на ньому просвердлений отвір, прикрашений він поздовжніми ламаними лініями, ви гравійованими зображеннями, які чимось нагадують пучки квітів. Але найбільше вражає зображення поряд постаті людини, яка йде, широко розмахуючи руками, на голові у неї висока зачіска, а також зображення коня, який пасеться, схиливши на бік голову. До речі, подібна знахідка була виявлена на Куличівці один раз. З кістяних виробів зустрічаються також рогові руків'я для крем'яних знарядь праці, проколки, рогова підвіска, два великі фрагменти рогів північного оленя зі слідами орнаментациї на поверхні¹⁰.

Нижній шар палеолітичного горизонту Куличівки датується раннім етапом пізнього палеоліту. Він простежується в шарі темно-коричневих

суглинків на глибині 1 м до 1,10-1,20 м від нашої сучасної поверхні і знаходиться на схилі гори із її північного боку. Саме тут виявлено було залишки шалашовидних (наметовидних) жител овальної форми розміром 6,2 x 7,7 м, покритих шкірами звірів. Вхід в житло знаходився із півдня або південного сходу, по середині розташоване було вогнище. Каркас був із дерева, до того ж в основі його були великі кістки таких тварин як мамонта, північного оленя, зубра, коня. Однією із складових конструкції були кам'яні плити. Поблизу жител розташовувалися виробничі об'єкти, які мали овальну форму, про дослідження яких в 1978 – 1982 рр. В. Савичем буде йти нижче. Існували вогнища просто неба, біля яких літніми вечорами, ймовірно, збирались жителі стоянки ¹¹.

В центральній частині мису в суглинках на глибині 2,80 – 3,10 м від сучасної поверхні простежується найдавніший - третій пізньопалеолітичний шар.

В 1978 році палеолітична експедиції Інституту під керівництвом В. Савича продовжила свої охоронні розкопки багат шарової пам'ятки Куличівка. Була досліджена північна частина мису – периферія поселення. Залишки поселення нижнього пізньопалеолітичного шару залягали в нижній частині світло-жовтих суглинків на глибині 1,40 – 1,80 м від поверхні. За цей рік було досліджено 250 кв. м і відкрито залишки трьох вогнищ овальної чи круглої форми (1,60 x 1,10; 1,18 x 1,25; 1,80 x 1,60 м). Виявилось, що лінзи вогнищ товщиною 5-15 см заповнені вуглистою масою, в якій знаходяться вугіль, кістки тварин і невелика кількість крем'яних відходів. Недалеко від вогнищ були відкриті два місця обробки кременю, які мали овальну (4 x 2 м) і видовжену (9,5 x 3,0 м) форму. Розщеплений кремій залягав шаром, товщина якого становила 10-23 см. Зустрічались крем'яні відбійники, нуклеуси в різній степені обробки, відбиті площадки нуклеусів, обламани і цілі пластини та відщепи, різці, багато дрібних відщепів, які залишились в результаті ретушування крем'яних знарядь праці, також є не закінчені знаряддя, які раніше ніколи не використовувались в роботі. Серед

розщепленого кременю є кам'яні плитки із забитою поверхнею, які використовувалися в процесі обробки кременя. Після підрахунку, виявилось, що на 1 кв. м залягало по 500-1000, і в деяких місцях більше кременів, в тому числі по 4-10 нуклеусів. Колекцію знахідок склали різні за формою скребла, різці, пластини, фрагменти пластин з ретушшю по краях, вістря, скребло видні знаряддя, проколки. Інвентар за усіма ознаками носив архаїчні риси, які проявлялись перш за все в техніці розщеплення кременя і в окремих категоріях знарядь. Зокрема, нуклеуси, які були знайдені мали дисковидну форму, відщепи та пластини були з пізньомустьєрською підправкою на ударних площадках. Серед знарядь зустрічались також вістря, скребла, пластини за плоскою формою ретушування, які В. Савич відносить до солютрейського типу, крім того поряд були також знаряддя з крутою ретушшю по краях. Серед остеологічних матеріалів переважали знахідки кісток мамонта ¹². Залишки поселення залягали на перетині темно-коричневих і жовтуватих суглинків на глибині 0,98 – 1, 10 м від поверхні. Там, теж була виявлена невелика кількість знахідок із кременю, фрагментів кісток мамонта, північних оленів, шерстистих носорогів, уламків кількох кам'яних плит.

У східній частині розкопу знайдено місце обробки кременя, яке мало форму видовженого овалу розміром (4 x 3 м). Кременевий інвентар цього поселення по типологічному складу аналогічний до інвентаря нижнього шару, але знаряддя все ж таки мають більше розвинуті форми ¹³.

Під час охоронних розкопок 1980-1982 років під керівництвом В.Савича були досліджені культурні залишки, які залягали на глибині 3,80-4,00 м і були віднесені до викопного ґрунту паудорфського періоду. На дослідженій території, а площа її становила 200 кв. м залишки були сконцентровані в основному в двох скупченнях розщепленого кременю. Накопичення в південно-західній частині було овальної форми, розмірами (1,7 x 1,3 м). В центрі у вертикальному положенні знаходилась кам'яна плита із сильно пошкодженою поверхнею, навколо якої, як і в попередніх випадках,

було знайдено багато великих крем'яних відщепів, декілька нуклеусів в первинній стадії розщеплення, два відбірника, кілька фрагментів від великих пластин. Друге скупчення виявлене в східній частині розкопу, там знайдені нуклеуси, знаряддя праці на різній стадії обробки, велика кількість дрібних відщепів, які з'явилися ймовірно від ретушування знарядь. Тому в цій частині розкопу ймовірно велася первинна і вторинна обробка кременя. Між цими об'єктами були виявлені залишки великого вогнища¹⁴.

В результаті вивчення усіх трьох культурних шарів Куличівки, аналізу різноманітних матеріалів можна говорити про генетичну спадкоємність населення цього регіону, і не лише Кременеччина, а й значно ширшої території аж до Придністров'я, про поступовий розвиток виробництва і культури на цьому етапі пізнього палеоліту. Аналіз залишків вогнищ (вугликів) на C^{14} – датував поселення більш точно, а це період 850 тис. років до н.е. Куличівка має генетичний зв'язок пізнього палеоліту з попереднім мустьєрським періодом¹⁵.

Археологом В. Савичем був здійснений порівняльний аналіз матеріалів Куличівки з аналогічними знахідками Подністров'я, який дав змогу зробити досліднику висновок. Виявляється Куличівка входить у єдиний Волино-Прикарпатський палеолітичний регіон. Тут селились люди типу кроманьйонців три рази у різний час між 31 тис. і 25 тис. років тому¹⁶. Дослідження стоянки дозволило розглянути питання палеодемографії на території сучасного Кременця. Так отримані В. Савичем дані зі стоянки Куличівка, де було виявлено 7 жител і 16 вогнищ, дають змогу зробити припущення, що на поселенні мешкало близько 160 чоловік¹⁷.

На основі знахідок можна зробити висновки, що основним заняттям пізньопалеолітичного населення Куличівки було полювання, рибальство та збиральництво. Залишки остеологічних матеріалів вказують, що полювали на таких тварин як: мамонтів, північних оленів, носорогів, коней, печерних ведмедів та на ряд дрібних тварин. Мисливське господарство було домінуючим, бо від полювання людина отримувала м'ясо, яке споживала,

шкури тварин використовувала при виготовленні житла та одягу. Кістки тварин використовувалися для виготовлення предметів первісного мистецтва. На рівні із мисливством існувало збиральництво дикоростучих злаків, грибів, ягід, горіхів та інших їстівних плодів. Про цей вид заняття засвідчують кам'яні розтирачки, плитки, ступки¹⁸.

Крім господарсько-виробничої діяльності, ми можемо простежити на Куличівці розвиток тогочасного первісного мистецтва, яке досягло свого найвищого рівня якраз в період пізнього палеоліту. Саме тому, знайдені під час розкопок кістяні підвіски, фрагменти рогів північного оленя, які були покриті орнаментом різноманітного характеру засвідчують розвиток мистецького-художнього світу первісної людини на даному етапі.

Археологічні матеріали з трьох культурних шарів Куличівки пізньопалеолітичної епохи Волині зараз сконцентровані в Інституті українознавства ім. акад. І.П. Крип'якевича НАН України у Львові та у Кременецькому музеєві. По числу знахідок Куличівка увійшла до реєстру найбагатших пам'яток пізнього палеоліту Європи.

Під час розкопок 1978 року на невеликому мисі північного схилу гори Куличівки було виявлено, що у верхніх шарах сірого ґрунту, залягають залишки поселення епохи бронзи і ранньозалізного віку¹⁹. Так в епоху бронзи на Куличівці селились землеробські племена тшинецько-комарівської культури, яка датується від 1 тис. до 800 років до н.е. Вони селились переважно впродовж річки Іква. Люди вели осілий спосіб життя. Жили в землянках та наземних житлах. Знаряддя праці, зброю, прикраси вони виготовляли з кременю, каменю, кістки і бронзи. Племена тшинецько-комарівської культури займалися виготовленням ліпної кераміки, додаючи до глини біту перепалену крем'яну масу. Горщики мали тюльпаноподібну форму. Прикрашені горизонтальними валиками, заглибленими лініями, надколами та ямками. Миски мали звужені шийки і розширені доверху горла, оздоблені заглибленими лініями та канелюрами²⁰.

Для цих племен характерні циліндричні кубки, вази з двома вушками,

миски з конічними стінками. В побуті вживали крем'яні серпи, кам'яні зернотерки і розтирачі. Саме цей факт і дав підставу дослідникам тшинецько-комарівської культури зробити висновок, що у комарівців на першому місці у господарській діяльності стояло землеробство. Про тваринництво свідчать знахідки кісток великої рогатої худоби, коня і свині. Мисливство засвідчене знахідками кісток тварин на поселенні²¹.

Про релігійні вірування говорять поховання. Віра в очищувальну силу вогню, загробне життя, культ предків засвідчені тризнами, спорудженням курганів, що були своєрідними пам'ятниками померлих родичів.

У 1978 році В.П. Савичем у верхніх шарах на стоянці Куличівці в місті Кременці були виявлені залишки поселення племен доби раннього заліза, яке датується IX ст. до н.е. – II ст. н.е.²² Зокрема, це були залишки матеріальної культури скіфських племен. Вони жили у наземних житлах і землянках. Серед занять домінуюча роль відводилась землеробству і скотарству. Особливий інтерес викликало дослідження господарських ям, в яких зберігалося зерно, продукти харчування, а також знайдено чимало керамічних виробів, фрагментів кераміки, крем'яний серп, наконечник списа, ніж і ряд прикрас. Знахідки скіфського часу із Куличівки зараз знаходяться в Кременецькому краєзнавчому музеї. Серед них зацікавлення викликає фото керамічного „чобітка” бокові стіни якого прикрашені вирізьбленим графічно оленем, який пасеться та знаками, які нагадують рунічні письмена²³.

Підводячи підсумки вивчення пам'яток матеріальної і духовної культури первісного суспільства, які були виявлені на багатошаровій стоянці Куличівці у різні часи, можна сказати, що багатий матеріал переконує в тому, що територія міста Кременця уже на протязі довгого часу була заселена людьми. На протязі багатьох тисячоліть формувалась його історія, культура.

1. Савич В.П. Пізньопалеолітичне населення Південно-західної Волині. – К.: Наукова думка, 1975. – С.3; Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. – К.: Наукова думка, 1981. – С.6.

2. Кучинко М.М. Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині (від палеоліту до середини XIV ст.): Навчальний посібник – Луцьк: Волинське обласне редакційно-видавниче п-во „Надстир’я”, 1994. – 208с. – С.9-10.
3. Кременецькі гори. Путівник по туристичних маршрутах. – Львів: Видавництво „Каменяр”. – 1976. – 112с. – С.42-43.
4. Чернихівський Г. І.Кременеччина від давнини до сучасності. – Кременець: Папірус, 1999, - 320с.+ 32 іл. – С.20-21.
5. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник). – 1984. 600с. – С.570.
6. Археологічні пам’ятки Прикарпаття і Волині кам’яного віку. – К.: Наукова думка, 1981. – С.93-94.
7. Савич В.П. Пізньопалеолітичне населення Південно-західної Волині. – С.33.
8. Савич В.П. Поздний палеолит Волини // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья / каменный век/. – К.: Наукова думка, 1987. – С.49.; Чернихівський Г. Кременеччина від давнини до сучасності. – С.20-21.
9. Савич В.П. Пізньопалеолітичне населення Південно-західної Волині. – С.26.
10. Чернихівський Г. І. Кременеччина від давнини до сучасності. – С.22
11. Кучинко М.М. Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині (від палеоліту до середини XIV ст.).. – С.11-12
12. Савич В. П. Исследование многослойного памятника Кулычивки // Археологические открытия 1978 года. - М.: Издательство: Наука, 1979. – С399-400. - С.399.
13. Там само. – С.400.
14. Савич В.П. Работы Волино-Подольской экспедиции // Археологические открытия 1980 года. – М.: Издательство „Наука”. – 1981. -

С.307-308; Савич В.П. Исследования Вольно-Подольской экспедиции // Археологические открытия 1982 года.- М.: Издательство «Наука». – 1981. - С.327.

15. Савич В.П. Пізньопалеолітичне населення Південно-західної Волині. – С.51.

16. Там само. – С.52.

17. Кучинко М.М. Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині (від палеоліту до середини XIV ст.). – С.12.

18. Чернихівський Г. І.Кременеччина від давнини до сучасності. – С.24.

19. Савич В.П. Исследование многослойного памятника Кульчивки // Археологические открытия 1978 года. – М.: Издательство „Наука”. - 1979. - С.399-400.

20. Чернихівський Г. І.Кременеччина від давнини до сучасності. – С.30.

21. Свешніков І.К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери. – С. 95-97; Крушельницька Л.І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. – С.12-18

22. Савич В.П. Исследование многослойного памятника Кульчивки // Археологические открытия 1978 года.- С.400.

23. Чернихівський Г. І.Кременеччина від давнини до сучасності. – С.32-33.